

دائرة المعارف حبان زین اسلام

جلد ۱

آب

سرپرستار متن انگلیسی
جان ل. اسپوزیتو

ترجمه و تحقیق و تملیق
زیر نظر

حسن طارمی، محمد دشتی، مهدی دشتی

تهران ۱۳۸۸

فہرست همکاران این مجلہ

الف- معادل یابی، تنظیم و توضیح مدخل ما
نگار نادری

ب- ترجمہ مقالات

محمد فاطمیان	یوسف ابادری
مہدی فاطمیان	مہدی افشار
مراد فرہادپور	محمد باقری
سید مجید قافلہ باشی	ولی اللہ برزگر کلیشمی
حمیدہ گوکب	سعید پیشداد
سیدعلی مرتضویان	محمد تقی زاده
سپیدہ معتمدی	صمد چینی فروشان
مجتبی منشی زاده	علی اصغر خندان
افسانہ مفرد	ہلن خوش چین گل
سید حسین میرجلیلی	شہناز رازپوش
نگار نادری	محمد رفیعی مہرآبادی
محمد جواد ناطق پور	محمد علی صالحی
سید عباس ہاشمی	حسن طارمی راد
محمد منصور ہاشمی	ہدایت علوی تبار
ایلا ہوشنگی	علی فاطمیان

ج- مقابلہ ترجمہ و ویرایش

نگار نادری

سپیدہ معتمدی
مجتبی منشی زاده

د- ویرایش علمی، تحقیق و تملیق (ہیئت ویراستاری)

حسن طارمی راد
محمد دشتی
مہدی دشتی

ه- ترجمہ کتابشناسی

مستورہ خضرائی

و- گزینش و آمادہ سازی تصاویر

معصومہ میرسعیدی

ز- ضبط اعلام

کبری محمدی تکیہ

ح- امور هنری

مسعود نجابتی (طراح گرافیک) علی لٹافی (بازبینی فنی و اجرای هنری)

ط- آمادہ سازی فنی

سہیلا اسدی باہر (صفحہ آرا)
مہناز خلیج اسماعیلی (نمونہ خوان)
فریرز رسولی (پیگری حروف نگاری)
اکرم رضایی (نمونہ خوان و ویراستار فنی)
اعظم رمضانپور سبحانی (حروف نگار)

ی- امور اجرایی

وحید وکیل

سید مصطفی سیفی

یورگن اس. نیلسن	بنیاد اسلامی	جولیا کلاتسی - اسمیت	زوکتا
نگار نادری		علی اصغر عثمان	
بنیاد برای محروران از ارشد بنیاد			برمه - سید محمد طاهر
جان ا. وول	بنیاد گرایین	منوچهر دزاج	برنامه ریزی شهری - شهرسازی
مهدی افشار		هیأت ویراستاری	پرو. جردی، حاج آقا حسین
صالح عبدالرحمان	بنیاد ملک فیصل	دیوید لیک جونپور	پرونی
المنیع		علی قاطمیان	
محمد تقی زاده		مصطفی عبدالحسین	پرهان الدین، سیدنا محمد
	بنیاد های دینی - وقف	نگار نادری	
کیت جی. پرکینز	پوهیرد، جمیله	یورگن اس. نیلسن	پرتانیا
نگار نادری		سعید پیشداد	
بی. تاد لاسون	بهاء الله	باربارا د. متکالف	پرینوری، سید احمد
سعید پیشداد		هلن خوش چین گل	
حسن ظارمی	تکمله	یوشا سانیا	پرینویان
بی. تاد لاسون	بهائیت و بهائیت	هلن خوش چین گل	
سعید پیشداد		الیزابت پیکارد	بخت، احزاب
صاهیرا. مورسی	بهداشت	سعید پیشداد	
محمد تقی زاده		چارلز سی. استوار	بکایی الکتانسی، احمد
مصطفی عبدالحسین	بهرها	محمد تقی زاده	
نگار نادری		فرانسیس تریکس	بکتاشیه
تیمور کوران	بهره	افسانه منفرد	
سید حسین میرجلیلی		الیور کاره	البناء، حسن
	بهشت - زندگی پس از مرگ	محمد تقی زاده	
ف.ا. پترز	بیت المقدمس		بن بادیس - ابن بادیس، عبد الحمید
محمد تقی زاده		والری جی. هوفمان - لاد	بنت الشاطی، هایشه
حامد الگار	بیرامیه	علی قاطمیان	عبدالرحمان
نگار نادری		پیتز جی. برتا کچی	بنگلادش
امیل ا. نخله	بیعت	سید محمد قافله باشی	
محمد تقی زاده		هوشنگ امیراحمدی	بنیاد
آزاده عایشه رورلیج	بیگی، موسی بارالله	سید محمد قافله باشی	
سپیده معتمدی			

بهره، این پرسش که آیا بهره یک ابزار مالی مشروع است یا نه، مدام مدیدی منشأ مناقشه در سراسر جهان اسلام بوده است. این مناقشه ریشه در آیاتی از قرآن دارد که «ربا» را ممنوع می‌سازد. مقصود از ربا همان فعالیت قدیمی عربیاست که در آن قرض‌گیرندگان اگر در پرداخت قرض خود قصور می‌ورزیدند، بدهی خود را دو برابر می‌یافتند و اگر دوباره توانایی بازپرداخت قرض خود را در سررسید آن نداشتند، باز هم بدهی‌شان دو برابر می‌شد [که در اصطلاح به آن ربا می‌گویند]. در طول قرن‌ها، بسیاری از مسلمانان از این آیات چنین استنباط کرده‌اند که هرگونه قرارداد وامی که مشتمل بر بازدهی ثابت به وام‌دهنده باشد، بدون توجه به هدف اعطای وام، مصلح وام یا پتانسیل سودی حاکم بر وام، غیراخلاقی و نامشروع است و بر این اساس، تعدادی از فعالیتهای کسب و کار متداول را به عنوان غیراسلامی، ممنوع نموده‌اند.

در هر حال، احساسات ضد بهره، بندرت به اقدام سیاسی مؤثر تبدیل شده است. در آغاز عصر جدید، نهضت ضد بهره فاقد یکپارچگی، سازماندهی نشده و فاقد رهبری حرفه‌آمیز و قوی بود. در چنین شرایطی دولت‌های اسلامی، شرکتها و افراد، بدون آنکه مواجه با هیچگونه مخالفت جدی باشند، آشکارا به استقراض با بهره و مطالبه بهره می‌پرداختند. نخستین نهضت قوی در عصر جدید برای از میان بردن فعالیتهای کسب و کار مبتنی بر بهره، طی سالهای اول تدریجی حاکمیت انگلستان بر هند، در این کشور توسعه یافت. سخنگوی برجسته نهضت، سید ابوالاعلی مودودی (۱۲۸۲-۱۳۵۸ ش) بود؛ نویسنده پرکاری که بهره را به عنوان ابزار سلطه غرب و منشأ انحطاط مسلمانان ترسیم کرد.

از اواسط دهه ۱۳۴۰ ش پیروان هندی و پاکستانی مودودی نقش برجسته‌ای در میان شرکت‌کنندگان در ادبیات وسیع و در حال رشد ضد بهره در رشته اقتصاد اسلامی یافتند. این ادبیات، توجیه‌های متعددی برای تحریم بهره ارائه می‌دهد. برجسته‌ترین توجیه برای تحریم بهره آن است که بهره سایه‌پوشی باد آورده‌ای برای قرض‌دهنده که بدون اعمال هیچگونه تلاشی، بازدهی به

دست می‌آورد، به همراه دارد، در حالی که التزام غیرمنصفانه‌ای بر قرض‌گیرنده ... که باید اصل وام به اضافه هزینه تأمین مالی راه، حتی اگر بضاعت مالی نداشته باشد، بازپرداخت نماید ... تحمیل می‌کند. توجیه‌های دیگر برای تحریم بهره آن است که بهره با انتقال ثروت از فقیر به غنی، توزیع درآمد را بدتر می‌کند؛ خریدخواهی را توسعه می‌دهد و پیوندهای اجتماعی را تضعیف می‌نماید، همچنین با ترویج تنبلی و بی‌کاری، جوامع را از کار و سرمایه‌گذاری توسط افراد بالقوه مولد، محروم می‌سازد.

مسلمانان مخالف با مبارزه ضد بهره چنین استدلال می‌کردند که هدف از تحریم بهره، حذف منشأ استثمار، نابرابری و بحران اجتماعی است. در این تفسیر، تحریم ربا به جهت آن است که تعداد زیادی از مردم را به سرری بردگی سوق می‌دهد. تحریم ربا هیچگاه تمایل نداشت که شامل تمامی انواع بهره باشد؛ شاهد آن، این واقعیت بود که مسلمانان برجسته صدر اسلام میان ربا و سایر انواع بهره تمایز قائل می‌شدند. منطقی دیگری که عموماً برای رد تحریم تمامی انواع بهره ارائه می‌شود این است که در اقتصادهای نوین، قراردادهای مالی مبتنی بر بهره ندرتاً مفاخره‌های بزرگ ایجاد می‌کنند. فشارهای رقیب عموماً نرخهای بهره را در داخل محدوده‌ای نگه می‌دارند. افزون بر آن، قوانین مربوط به ورشکستگی و برنامه‌های تأمین اجتماعی، از قرض‌گیرندگان در مقابل موارد احتمالی پیش‌بینی نشده حمایت می‌کند.

فضل‌الرحمان استاد پاکستانی در رشته اندیشه اسلامی در ۱۳۴۳ ش/۱۹۶۴ م به مخالفت یا ممنوعیت تمامی انواع بهره پرداخت. وی به سبب موضع‌گیری‌اش، با انتقاد شدیدی مواجه شد و به او عنوان «نوگرا» دادند. طی سالهای بعد چندین اندیشمند اسلامی برجسته و مقامات رسمی کشورهای اسلامی، موضع نوگرایان را پذیرفتند. مهم‌ترین آنها، محمد میبد طنطاوی مفتی مصر بود که در ۱۳۶۸ ش/۱۹۸۹ م فتاوی صادر کرد مبنی بر اینکه انواع بدون زیان بهره مانند آنچه توسط اوراق قرضه دولتی و حسابهای پس‌انداز معمولی پرداخت می‌شود، روح اسلام را نقض نمی‌کند. همچنین عمدتاً در

می‌کردند در موارد بسیاری از طریق «سرمایه عربستان سعودی» تأسیس شدند، هر چند عربستان سعودی، خود به روی بانکداری بدون بهره، بسته ماند.

بزرگترین پیروزیهای نهضت محمدبهره در ایران و پاکستان یا به عرصه وجود نهادند. در هر دو کشور یاد شده، به غیر قانونی بودن بهره، حکم داده شد. چهار سال پس از انقلاب اسلامی، دولت ایران به بانکهای خود فرمان داد که بهره را از تمامی عملیات خود بزدایند. پاکستان از ۱۳۵۸ ش از بانکهای خود خواست تا بهره را طی مدت پنج سال از عملیات خود حذف نمایند، هر چند این فرمان با انجام برخی عملیات مالی متداول که خارج از صلاحیت قضایی دادگاه فدرال شریعت بود، در عمل عملاً بی‌تأثیر گردید. با حذف کفاره در ۱۳۶۹ ش / ۱۹۹۰ م، دادگاه فدرال شریعت به سرعت حکم کرد که بانکهای پاکستان با عملیات غیر اسلامی متعددی سر و کار دارند. در ۱۳۷۱ ش / ۱۹۹۲ م معافیتهای متعدد مورد انتقاد، بر طرف شد.

صرفنظر از اینکه آیا فعالیتهایی که غیر قانونی اعلام شده تخلف از آموزه‌های اسلامی است یا نه، این موضوع درست است که بانکهای اسلامی در پاکستان به پرداخت و دریافت بهره مبادرت می‌ورزند، هر چند به صورت پنهانی یا عنوان «کارمزد خدمات» یا «اضافه بها» باشند. حتی ممانران و مجریان این بانکها، هر چند عموماً به طور خصوصی، تصدیق می‌کنند که هیچ چیز در نظام مالی جدید کشورشان، ذاتاً اسلامی نیست.

خارج از ایران و پاکستان، بهره نسبتاً آشکارا دریافت و پرداخت می‌گردد و در کشورهایی که بانکهای اسلامی وجود دارند، عملیات آنها تقریباً بدون استثنا مستکی بر بهره پنهانی‌اند. جایگزینهای تأمین مالی مبتنی بر بهره در حال ظهور هستند، اما نه در پرتو بانکهای اسلامی و گروه اندیشمندان یا رژیمها؛ بلکه در پرتو سازمانهای سکولار ظهور می‌کنند. به طور مشخص، سهم‌بری حقیقی در سود و زیان در بازارهای بورس که شروع به رشد نموده‌اند، در حال تحقق است. این نوع بازارها، خارج از موضوعات مورد بحث اقتصاد اسلامی تأسیس شده‌اند. [همچنین - اقتصاد بانک و بانکداری].

انتشارات غربی، به صورت محققانه، انتقادهایی از ادبیات محمد بهره ظاهر شده است که برخی از آنها توسط مسلمانان مقیم در غرب به رشته تحریر در آمده است.

در هر حال، در میان حوزه‌های اسلامی، روند کلی این دیدگاه فکری ادامه یافت که بهره را مانع تحقق عدالت اجتماعی می‌دانست.

تمامی مؤسسه‌های پژوهشی و بخشهای اقتصادی که برای ارتقای اقتصاد اسلامی تأسیس گردیدند، حذف بهره را به عنوان مسئله‌گریزناپذیر برای اصلاح حقیقی اقتصاد اسلامی، قلمداد می‌کنند. افزون بر آن از خاور دور تا اقیانوس اطلس، احزاب سیاسی از دستورالعمل اسلامی توافق شده‌ای پیروی نموده‌اند که دست کم به طور رسمی به ضرورت محو بهره یا فشاری داشته‌اند.

ظهور نهضت نوزین ضد بهره در ابتدا با هیچگونه موفقیت عملی همراه نبود. انعقاد قراردادهای مبتنی بر بهره همچنان متداول بود و فرصتهای اندکی، خارج از شبکه‌های غیر رسمی، محلی برای پس‌انداز سرمایه‌گذاری، استقرار یا وام‌دهی، به روش بدون بهره وجود داشت. دهه ۱۳۱۰ ش / ۱۹۳۰ م شاهد تلاشهایی جهت تأسیس بانکهای بدون بهره در هند بود ولی همگی با شکست مواجه گردیدند. نخستین بانک موفق که بر مبنای بدون بهره فعالیت می‌کرد، در ۱۳۴۲ ش در شهر میت شمرا در مصر افتتاح شده، هر چند از نهادهای پس‌انداز محلی در آلمان غربی، آنگو گرفته بود. این بانک در نهایت این ادعا را داشت که دارای مساهمت اسلامی است زیرا که در عملیات خود هیچگونه بهره‌ای به سپرده‌های بانکی پرداخت نمی‌کند و هیچ بهره‌ای از وامهای اعطایی مطالبه نمی‌نماید. استقرار و وام‌دهی نیز به طور اکید بر مبنای سهم‌بری در سود و زیان است. نخستین بانکی که بر ماهیت اسلامی عملیات خود از آغاز افتتاح، تأکید نموده بانک بود که در دبی^۱ در ۱۳۵۴ ش تأسیس گردید. دهه بعد شاهد گسترش بانکداری اسلامی به بیش از ۵۰ کشور بود، در میان آنها کشورهای متعددی قرار داشتند که غالب جمعیت آنها غیر مسلمان بودند. بسیاری از این بانکها همانند مدارس و مؤسساتی که اقتصاد اسلامی را ترویج

8. Rahman, Fazlur. "Riba and Interest". *Islamic Studies* 3 (March 1964): 1-43.

<ربا و بهره>

9. Rodinson, Maxime. *Islam and Capitalism* (1966). New York 1973.

<اسلام و سرمایه‌داری (۱۹۶۶)>؛ بهترین منبع درباره تاریخ اختلاف‌نظر بر مر بهره.

/ تیمور کوران /

بهشت سه زندگی پس از مرگ

بیت المقدس، یکی از سه شهر مقدس اصلی اسلام است. در اصل سرزمین موهود قدیمی یهودیان است که در آن داود شاه اسرائیل پایتخت خود و پسرش سلیمان و هیکل (معبد) را ساخت. نام بیت المقدس که مسلمانان به طور ساده آن را القدس می‌نامند در قرآن نیامده است، اما سنت و احادیث مسلمانان، متن قرآن اشاره سوره اسراء، آیه اول را به این مکان می‌دانند. طبق آیه مذکور [حضرت محمد صلی الله علیه و آله وسلم شبانه از مکه به مکه مقدس در دور دست (المسجد الاقصی) برده شد. مسلمانان، بیت المقدس را بدون مقاومت در سال ۶۳۷ تصرف کرد و فوراً به مرمت و بازسازی اصلترین مکان مقدس آن، یعنی حرم الشریف پرداخت. آنها نخست در جنوب حرم، مسجد الاقصی را برپا کردند و در سال ۸۲۷ به یاد و احترام سفر شبانه پیامبر، مکان مقدس مذبح ابراهیم و هیکل سلیمان حرم باشکوهی در مرکز آن ساختند که وقیةالصخره نام گرفته است.

حفریهای گسترده در جنوب حرم و پیدایش بناهای متعدد در این نقطه بیانگر آن است که بنی‌امیه احتمالاً سرنامه‌های سیاسی جاه طلبانه‌ای برای بیت المقدس داشته‌اند و ظاهراً زمانی که دمشق به پایتخت جدید اسلام تبدیل می‌شود، این برنامه‌ها عقیم می‌ماند. تاریخ شهر و جنگهای صلیبی عموماً روندی مسمولی و یکنواخت داشته و ممکن است در طول آن شمار مسیحیان یهودیان از شمار مسلمانان بیشتر بوده باشد (بیت المقدس

1. Abdul Manna, Muhammad. *Islamic Economics: Theory and Practice*. Lahore 1970.

<اقتصاد اسلامی: نظریه و عمل>؛ کتاب درسی که به وفور موجود است و بر ضرورت و امکان حذف بهره تأکید دارد

2. Ahmed, Ziauddin, et al., eds. *Money and Banking in Islam*. Jeddah 1983.

<پول و بانکداری در اسلام>؛ مقالاتی درباره روشهای حذف بهره، از جمله گزارش مؤثر انجمن ابدنولوژی اسلامی پاکستان در سال ۱۹۸۰.

3. Chupra, Mohammad Umer. *Towards a just Monetary System*. Leicester 1985.

<بسیری یک سیستم پولی عادلانه>؛ بحث جدی فلسفی علیه بهره.

4. Kuran, Timur. "The Economic System in Contemporary Islamic Thought: Interpretation and Assessment". *International Journal of Middle East Studies* 18 (May 1986): 135-164.

<سیستم اقتصادی در تفکر معاصر اسلامی: تفسیر و ارزیابی>؛ انتقاد نسبت به تلاش همه جانبه علیه بهره از دیدگاه جامعه‌شناسی و اقتصاد

5. Kuran, Timur. "The Economic Impact of Islamic Fundamentalism". In *Fundamentalisms and the State: Remaking Politics, Economics, and Militance*, edited by Martin E. Marty and R. Scott Appleby, pp. 302-341. Chicago 1993.

<تأثیر اقتصادی بنیادگرایی اسلامی>؛ شامل ارزیابی تلاشهای عملی برای حذف بهره.

6. Pryor, Frederic L. "The Islamic Economic System". *Journal of Comparative Economics* 9 (June 1985): 197-223.

<نظام اقتصادی اسلام>؛ این اثر برنامه حذف بهره را اساساً از منظر اقتصاد کلان، مورد انتقاد قرار می‌دهد.

7. Qureshi, Anwar Iqbal. *Islamic and the Theory of Interest*. 2d ed. Lahore 1967.

<اسلام و نظریه بهره>؛ یکی از نخستین مباحث جامع علیه بهره.